

Jakub Z. LICHANŃSKI

## RETORYKA A FILOZOFIA W NAUCZANIU JEZUICKIM *ASSERTIONES RHETORICAE, POZNAŃ, 1577*

Sięga się po retorykę nie tylko po to,  
by poznać same jej zasady,  
lecz by je zastosować.  
*Assertiones rhetoricae* (1577), cap. XV.

### WPROWADZENIE

Motto dobrze określa podstawowy problem, z jakim przychodzi zetknąć się każdemu, kto pisze o retoryce. Jest to tkwiąca w τέχνη ῥητορικῆ dwoistość: **teoria** (zasady) – **praktyka** (stosowanie zasad). Problem ten podnosił m.in. Platon w *Gorgiaszu* i *Fajdosie*<sup>1</sup>. Już on jednak kładł nacisk na kwestie *zastosowania retoryki*, czyli wykorzystania pewnego typu wiedzy. Natomiast problem miejsca retoryki w systemie wiedzy traktował Platon jako oczywisty i mniej istotny. Podobnie postąpił Arystoteles. W ten sposób otwarty został niezwykle złożony problem: oto **to samo pojęcie** określało – wiedzę teoretyczną oraz praktykę. Powodowało to, jak wiadomo, wiele nieporozumień dotyczących retoryki. Pojawiły się one także i w dobie humanizmu oraz renesansu. Analizowany dalej tekst doskonale ową dwoistość retoryki obrazuje, a także – w wielkim skrócie – dotyka podstawowych nieporozumień tyczących τέχνη ῥητορικῆ.

Nauczanie retoryki w kolegiach jezuickich odbywało się głównie na podstawie podręcznika Cypriana Soareza<sup>2</sup>. Uwaga ta jednak, acz oczy-

---

<sup>1</sup> Cf. Plato, *Gorg.*, 451 D – 504 E; *Phaed.*, 261 E – 273 B; por. U. von Willamowitz-Moellendorf, *Platon*, Bd. 1-2, 2. Aufl., Berlin 1920, t.1, s. 214-227, 450-488, 578-579, 632-633.

<sup>2</sup> Cf. B. Bauer, *Jesuitische „ars rhetorica“ im Zeitalter der Glaubenskämpfe*, Frankfurt am Main 1986.

wista, nie jest w pełni trafna. Należałoby powiedzieć, iż książka Soareza była podstawowym kompendium; sięgano jednak też do innych opracowań, głównie zresztą do prac M. T. Cyserona<sup>3</sup>. Poza nimi ważną rolę w okresie przed wprowadzeniem ostatecznej wersji *Ratio studiorum* (1599) odgrywały *Assertiones*. Były to – zgodnie z ogólnymi przepisami dotyczącymi nauczania w szkołach jezuickich – tezy (twierdzenia) przygotowane do publicznej dysputy na określony temat<sup>4</sup>. Zakres tematyki wyznaczał profesor prowadzący dany przedmiot; dysputy dotyczyły przede wszystkim kwestii filozoficznych bądź teologicznych. Dyskusje z zakresu retoryki były rzadkie i są – ze względu na specyfikę przedmiotu – bardzo interesujące.

Przedmiotem mojego zainteresowania jest zbiór takich twierdzeń, wydany drukiem i przedstawiony do publicznej dyskusji w październiku 1577 roku w Kolegium Jezuitów w Poznaniu. Nie jest to jedyny zbiór takich tez. Były one jeszcze prezentowane w latach 1580 i 1582. Jednak zbiór z roku 1577 jest stanowczo najciekawszy<sup>5</sup>.

### **Assertiones: problem autorstwa**

*Assertiones*, acz ogłoszone anonimowo, takowymi nie były. Wiadomo bowiem było wszystkim zainteresowanym, kto prowadził zajęcia z danego przedmiotu i kto przygotował twierdzenia do dysputy. W odniesieniu do *Assertiones rhetoricae* z 1577 roku z Kolegium Jezuitów w Poznaniu sprawa jest jednak skomplikowana. S. Załęski sugeruje, że wykładowcą retoryki oraz całości tzw. humaniorów był w tym okresie o. Gerard Lapidanus<sup>6</sup>. Jednak R. Darowski tego nie potwierdza i wymienia jako wykładowcę retoryki o. Jana Wierusa (nazywano także Jan Viger mł.)<sup>7</sup>. Według Darowskiego Wierus przebywał w latach 1574-1577

---

<sup>3</sup> Cf. B. Otwinowska, *Cyceronianizm*. W: *Słownik literatury staropolskiej*. Red. T. Michałowska, przy współpr. E. Sarnowskiej-Temierusz, B. Otwinowskiej. Wrocław 1990, s. 113-118; F. Tateo, *Ciceronianismus*. W: *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. Hrsg. von G. Ueding. Red.: G. Kalivoda, H. Mayer, F. H. Robling. Tübingen 1994, kol. 225-239.

<sup>4</sup> Cf. R. Darowski SJ, *Filozofia w szkołach jezuickich w Polsce w XVI wieku*. Kraków 1994, s. 27-32, 52-53 nn.

<sup>5</sup> Cf. J. Z. Lichański, *Recepcja retorów greckich w Polsce w XVI i XVII wieku w nauczaniu szkolnym. Rekonesans*. W: „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, XXXVIII, 1994, s. 49-51. Por. też R. Darowski, *op. cit.*, s. 27-32, 256 nn, 260 nn.

<sup>6</sup> Cf. S. Załęski SJ, *Jezuici w Polsce*. T. 1-5. Lwów, Kraków 1900-1906, t. 1, s. 205-212; C. Sommervogel, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*. T. 1-10, Paris 1890-1909, t. 9, s. 572-573; por. L. Grzebień SJ, *Słownik jezuitów polskich 1564-1990*, T. 1-12, Kraków 1993, t. 6, s. 157.

<sup>7</sup> Cf. R. Darowski, *op. cit.*, s. 246-247. Chyba tę samą postać wspomina i Załęski, por. S. Załęski, *op. cit.*, t. 1, s. 186. Należy jednak od razu zastrzec, iż wymieniony przez

w Poznaniu i wykladał tu retorykę. Ponieważ wyjechał z Poznania w styczniu 1578 roku, jest wielce prawdopodobne, że to on przygotował tezy z retoryki do publicznej dysputy<sup>8</sup>.

Należy jednak odnotować jeszcze jeden problem związany z autorstwem tez z 1577 roku. Mogły one jednak powstać przy współudziale o. Jana Wuchaliusza<sup>9</sup>. Wykladał on co prawda tylko dialektykę w klasie retoryki w roku 1576, a jego zainteresowania koncentrowały się wokół ogólnych kwestii filozoficznych bądź dialektycznych (analizował *Topiki* M.T. Cyserona). Dodajmy, że Wuchaliusz wykładał retorykę w Pułtusku; przedmiot ten nie był mu zatem obcy. Jednak jego autorstwo *Assertiones rhetoricae* z 1577 roku możemy chyba śmiało odrzucić, acz nie wykluczamy, że mógł mieć swój udział w ich przygotowaniu. Można by rozpatrywać jeszcze ewntualnie także współautorstwo o. Adriana Jungi ze względu na istotne uwagi na temat etyki w *Assertiones*; a właśnie etykę wykładał w Poznaniu Junga<sup>10</sup>.

Głównym jednak autorem twierdzeń retorycznych z 1577 roku, wedle wszelkiego prawdopodobieństwa, był o. Jan Wierus.

### Assertiones: przegląd treści

*Assertiones rhetoricae* z 1577 r. są tekstem, jak na takie wydawnictwo, bardzo obszernym i dotyczą nie tylko samej retoryki, jak np. *Assertiones* z 1580 i 1582 roku<sup>11</sup>, ale są próbą opisu jej miejsca w systemie

---

Darowskiego Jan Wierus nie jest identyczny z Janem Wierusem (Johann Wier, 1515-1588), znanym lekarzem pochodzenia belgijskiego. Ponieważ jednak nasz Jan Wierus pochodził z Geldrii w dzisiejszej Holandii, być może, że był spokrewniony z rodziną wspomnianego lekarza. Por. także L. Grzebień SJ, *Słownik jezuitów polskich*, t. 11, s. 197 (konsekwentnie używana jest tam forma: Jan Viger mł.)

<sup>8</sup> Cf. R. Darowski, *op. cit.*, s. 246-247 oraz przypis 6 na s. 246.

<sup>9</sup> Ibid., s. 247 nn.

<sup>10</sup> Ibid., s. 247 nn.

<sup>11</sup> Cf. *Assertiones [...] rhetoricae*, Poznań 1580; na ich temat, por. R. Darowski, *op. cit.*, s. 256. Same twierdzenia są bardzo zwięzłym komentarzem do Arystotelesa, na co wskazuje już tytuł: *Rhetoricae [Assertiones] ex tribus Aristotelis De arte rhetorica libris*. Komentarz to dość osobliwy, gdyż jest w nim mowa o oratorstwie, a nie o retoryce, a sam wykład jest miejscami zaskakujący (np. wg autora komentarza mowa ma dwie części, w wykładzie nauki o periodzie zostaje dość niespodziewanie przywołany Hermogenes, a sam period częściowo jest utożsamiany z oddechem, rytm prozy wiązany jest z miarami: jambiczną i trocheiczną (!) być może jest to echo uwag M. T. Cyserona zawartych w dialogu *Orator*, 191 nn) itd.

*Assertiones rhetoricae...* Poznań 1582, na ich temat por. R. Darowski, *op. cit.*, s. 260-261 (wg tego badacza ich autorem nie jest A. W. Faunt SJ). Same twierdzenia dotyczą jedynie wybranych kwestii z *De oratore* M. T. Cyserona.

nauk. Jest to o tyle istotne, że autor stara się określić **specyfikę retoryki** w odniesieniu nie tylko do dialektyki, ale ogólnie do filozofii oraz do logiki. Przeanalizujemy zatem treść twierdzeń.

Zacznijmy od odnotowania, że z 15 krótkich rozdziałów broszury aż 12 [!] poświęconych jest opisowi kwestii wiążących się z usytuowaniem retoryki wobec: dialektyki, filozofii, logiki<sup>12</sup>. Osobnym problemem jest także umieszczenie retoryki w obrębie jednego z rodzajów sztuk, a także określenie, jaką sztuką jest retoryka (jeśli przyjmujemy, że jest ona m.in. sztuką). Spójrzmy teraz na te zagadnienia w sposób bardziej systematyczny.

1. Zacznijmy od krótkiego wprowadzenia. Przypomnijmy, że retoryka należy wraz z gramatyką i logiką do tzw. filozofii praktycznej. Są to te działy filozofii, które zajmują się kwestiami języka. W wieku 15. nazywano te działy *scientia sermocinalis*. Retoryka jednak miała stać się logiką działania; zatem problem prawdy w retoryce urastał do rangi jednej z najważniejszych spraw w etyce i teorii wytwórczości<sup>13</sup>. Należy też pamiętać, że według przyjętego w 15. wieku podziału wiedzy (*scientia*) dzieli się ona na działy: spekulatywne (*speculativae*) i praktyczne (*practicae*). Te ostatnie dzielą się na filozoficzne (*philosophicae*), wolne (*liberales*), mechaniczne (*mechanicae*); retoryka należy oczywiście do dziedziny *liberales*<sup>14</sup>. Przypomnijmy też, że *scientiae sermocinales* były utożsamiane z twórczością<sup>15</sup>. Ale – o czym też trzeba pamiętać – nie zapomniano, że retoryka jest zarazem teorią i praktyką<sup>16</sup>.

Usytuowanie retoryki w systemie nauk nie było zatem całkiem jednoznacznie rozstrzygnięte<sup>17</sup>. Zwłaszcza że w dość nierozwiązywalny

---

<sup>12</sup> Egzemplarze druku *Assertiones* znajdują się w kilku bibliotekach, m.in. w Ossolineum we Wrocławiu i w Bibliotece PAN w Kórniku. Korzystam z egz. Biblioteki Uniwersyteckiej w Uppsali, sygn. Obr. 64.259 (10).

<sup>13</sup> Cf. S. Swieżawski, *Dzieje filozofii europejskiej w XV stuleciu*, Warszawa 1974, t. 1, s. 321; toż, t. 2, s. 236 (etyka i retoryka są określane jako narzędzia filozofii), także t. 2, s. 228-229 nn.

<sup>14</sup> Cf. S. Swieżawski, *op. cit.*, t. 2, s. 66-67 nn.

<sup>15</sup> *Ibid.*, t. 2, s. 152 (jest to pogląd Leonardo Bruni'ego).

<sup>16</sup> *Ibid.*, t. 2, s. 232. – Nie należy jednak zapominać, że w systematyce nauk w 15. wieku retoryka jest traktowana jako dyscyplina samodzielna; jest to pogląd m.in. kard. Bessariona, por. S. Swieżawski, *op. cit.*, t. 2, s. 188; por. także M. Ciszewski, *Kardynał Bessariona interpretacja filozofii Platona i Arystotelesa*, Lublin 1990, s. 37-38.

<sup>17</sup> Problemy te znalazły odbicie m.in. w mowie Jerzego Libanusa; por. G. Libanus, *De philosophiae laudibus oratio*, Kraków 1537 (tł. pol. w: *Filozofia i myśl społeczna XVI wieku*. Wybór, opr., wstęp L. Szczucki, Warszawa 1978, s. 103-114), a także S. Marycki, *De scholis*, Kraków 1551; J. Górski, *Commentariorum artis dialecticae libri decem*, Lipsiae 1563. Zob. także M. Markowski, *Metodologia nauk*, Wrocław 1976; P. O. Kristeller, *Renaissance Thought. The Classic, Scholastic, and Humanist Strains*, New York 1961.

węzeł były połączone takie kategorie, jak np.: *scientia* (wiedza), *ars* (sztuka). Osobnym problemem była praktyka nauczania retoryki, dla której rozważania metodologiczne miały znaczenie podrzędne.

Jak zatem widać, retoryka jako przedmiot nauczania – właśnie dlatego, że była i teorią, i umiejętnością praktyczną – stwarzała wiele problemów przy próbach jednoznacznego i jasnego określenia jej definicji i przedmiotu.

Sięgnijmy teraz do *Assertiones* z 1577 roku. Autor rozpoczyna<sup>18</sup> swe rozważania od przypomnienia, że retoryka jest określana jako: *sztuka* (*ars*), *dyscyplina naukowa* (*scientia*), *cnota* (*virtus*), *biegłość* (*usus*), *umiejętność* (*facultas*). Za najlepiej charakteryzujące retorykę przyjmuje autor dwa określenia: **ars i facultas**<sup>19</sup>. Jednakże taki pogląd sugeruje, że retoryka jest odpowiednikiem dialektyki; różnią się rodzajem wypowiedzi, jaki zostaje przez nie przygotowany. Podobieństwa między nimi tkwią w:

[...] przynależności [przez nie – dop. JZL] do pośredniej kategorii; posługiwać się nimi możemy i dobrze i źle; [...] tylko te dwie sztuki zalecają właściwą metodę rostrząsania tej samej rzeczy w zgola odmienny sposób<sup>20</sup>.

Owa odmienność tkwiła w fakcie, że wypowiedzi dialektyczne porównują, zestawiają różne opinie, podczas gdy retoryczne mają stanowić zachętę do podjęcia konkretnego działania. Niezwykle cenna jest następująca uwaga dotycząca rodzajów dowodów, jakimi posługują się obydwie nauki. Oto zdaniem autora ich domeną nie są **dowody ścisłe** (użyte zostaje tu określenie – *orismenai*), ale dowody oparte na **domniemaniach** (pada tu określenie – *stochastikos*)<sup>21</sup>. Autorowi *Assertiones*

<sup>18</sup> Cf. *Assertiones* [...], 1577, cap. I i II. Autor odwołuje się do: Quint., 2.16; Cic., *Orat.*, 114, 117. Por. też: Quint., 2.17.37; ibid., 2.14.5; Isid., *Orig.*, 2.1.1.; Arist., *Eth. Nic.*, 2.4.1106 a 12. Nb. Valerius, *De rhet. eccl.*, s. 2 (Rhetorica est ARS sive FACULTAS invenienti, disponendi et eloquendi – podkr. JZL). Także Arist., *Rhet.*, I.1.1354 a 1; Cic., *Orat.*, 114-115; Herm., *Stat.*, 3.90; Cic., *Inu.*, 2.7.24. Por. też J. Martin, *Antike Rhetorik. Technik und Methode*. München 1974, s. 5-6.

<sup>19</sup> Cf. *Assertiones* [...], 1580, k. B4r (Artis et facultatis oratoriae, quae quasi ex altera parte respondet Dialecticae). Pogląd ten zatem można przyjąć jako stałą opinię w jezuickim nauczaniu retoryki.

<sup>20</sup> Cf. *Assertiones* [...], 1577, cap. III. Warto tu podkreślić, że wyraz *antistrophos* znaczy odpowiednik, acz słuszniej byłoby go tłumaczyć jako: analogiczny(a); por. też L.D. Green, *Aristotelian Rhetoric, Dialectic, and the Traditions of Ἀντιστροφος*, „Rhetorica”, VIII, 1, 1990, s. 5-27, por. przyp. poprzedni.

<sup>21</sup> Cf. *Assertiones* [...], 1577, cap. III. Autor odwołuje się do: Arist., *Eth. Nic.*, 1.13.1102 a 5 – 1103 a 10; Plato, *Phaedr.*, 272 D-273 E; Arist., *Top.*, 1.12.105 a 10; Alex. Aphrod., *Scholia ad Arist. top.*; Galen, Εἰσαγωγὴ διαλεκτικῆς. Problem ten w teorii retoryki wygląda jednak nieco inaczej, por. J. Klein, *Beweis, Beweismittel*. W: *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, op. cit., t. 1, kol. 1528-1548.

chodzi o rozróżnienie dowodzeń opartych na: definiowaniu pojęć (właśnie tak należy rozumieć kategorię *orismenai*) bądź na przypuszczeniach, uogólnieniach, prawdopodobieństwach (tak zapewne jest rozumiana kategoria *stochastikos*; zwracam uwagę, że jest ona definiowana według rozumienia sugerowanego przez Galena w Εἰσαγωγὴ διαλεκτικῆς)<sup>22</sup>. W ten sposób autor określa też dodatkowo różnice, jakie dzielą retorykę od logiki: ta ostatnia zajmuje się bowiem – jak powiedzielibyśmy dzisiaj – rozumowaniami niezawodnymi, a stawiane przez nią pytania dotyczą, *in summa*, tez (tj. kwestii ogólnych). Przedmiotem retoryki pozostają wyłącznie hipotezy (tj. kwestie szczegółowe)<sup>23</sup>. Uzupełniając wcześniejszą uwagę na temat typów dowodów używanych przez dialektykę i retorykę, autor rozpatruje także rozróżnienie dwu rodzajów rozumowań prawdopodobnych: jeden określany jako *pithanon* – przypisuje retoryce, drugi – określany jako *endoxon* – przypisuje dialektyce<sup>24</sup>. Różnica polega na tym, że pierwszy rodzaj odwołuje się do wiary, drugi do powszechnie przyjętych opinii.

W ten sposób zostaje też określony stosunek retoryki i dialektyki do filozofii; nie są obie częściami filozofii (jak czasem mawiano), ale jej **narzędziami**<sup>25</sup>. Dialektyka służy do porównań (*comparatio*), retoryka – do przekonania do działania (*instrumentum actionis ad persuadendum*).

Wynika stąd także, że obie nie są – w sensie ścisłym – gałęziami wiedzy; nie zapewniają one poznania, lecz dają wyłącznie pewną znajomość rzeczy<sup>26</sup>. Jak powiada autor:

[...] wiedzę (*scientia*) nazywa się jedynie znajomość wiedzy [i to taką], która sama w sobie stanowi treść [wiedzy] i która składa się z prawdziwych dowodów, których celem jest samo poznanie (*cognitio*)<sup>27</sup>.

<sup>22</sup> Cf. C. Galenus, *Opera omnia*..., T. 1-8, Basileae 1549, t. 1 (*Isagogici libri*, 199D-200B); także I.1091.B; 1099D; 1106A; 1133B-C.

<sup>23</sup> Jest to podstawowe rozróżnienie (na tezy i hipotezy), znane z najstarszych traktatów retorycznych, por. R. Volkman, *Wprowadzenie do retoryki Greków i Rzymian*. Tł. L. Bobiatyński, opr. H. Cichocka, J. Z. Lichański. Warszawa 1993, s. 131 nn; J. Martin, *op. cit.*, s. 15 nn.

<sup>24</sup> Cf. *Assertiones*... 1577, cap. XI. Rozróżnienie to wprowadził już Arystoteles, por. Aristoteles, *Eth. Nic.*, 1172 b 36 (1173 a 1-3); także P. Ptassek, *Endoxa*. W: *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, t. 2, kol. 1134-1135.

<sup>25</sup> Cf. *Assertiones*... 1577, cap. VIII; także Cicero, *Orat.*, 1-32, 113-139. Z takim poglądem spotykamy się także w 15. wieku, por. S. Swieżawski, *op. cit.*, t. 2, s. 236.

<sup>26</sup> Cf. *Assertiones*... 1577, cap. IX.

<sup>27</sup> Cf. *Ibid*; por. też Arist., *Metaph.*, 981 a-b; Arist., *Eth. Nic.*, 1139 b 14 – 1141 b 8; Cicero, *De orat.*, I.15.68. Por. także S. Swieżawski, *Dzieje filozofii europejskiej XV wieku*. T. 2, Warszawa 1974, s. 188-190 nn, 229 (przyp. 342).

Nie są także cnotami, cnoty bowiem muszą kierować się ku dobru, czego ani retoryka, ani dialektyka w sposób jednoznaczny nie czynią; to, co jest cnotą, musi – zdaniem autora – „bezwzględnie czynić ludzi dobrymi i nie może być wykorzystane w sposób nieprawidłowy”<sup>28</sup>.

2. Retoryka zdaniem autora należy do sztuk<sup>29</sup>. Kwestia ta jest dość interesująca i przytoczymy tu obszerniejszy wywód. Za Kwintylianiem przypomina Wierus, że są trzy rodzaje sztuk<sup>30</sup>.

\* *theoretikai*, które dają wiedzę,

\* *praktikai*, które zachęcają do działania,

\* *poietikai*, których celem jest pozostawienie wytworu.

Dodajmy tu jednak dość istotną uwagę. Jak pisał we wstępie do wydania *Retoryki* Arystotelesa Médéric Dufour<sup>31</sup>, jest to nie tylko nawiązanie do tradycji Arystotelesa i jego uwag z *Etyki Nikomachejskiej*. Nie zapominajmy, że uwagi Stagiryty odnoszą się do pojęcia *techné*. Natomiast autor *Assertiones* z pewną niefrasobliwością miesza pojęcia greckie i łacińskie tak, jak gdyby były synonimiczne. Problem ten jednak zostawmy do osobnej analizy i powróćmy do komentarza Jana Wierusa.

Jego zdaniem retoryka należy do sztuk praktycznych i autor używa nawet określenia *ars actionis*<sup>32</sup>. Zastrzega jednak, że jest to specyficzny rodzaj działania, bowiem w jego wyniku nie powstaje dzieło; powtórzy za Kwintylianiem:

[...] ich cel jest w samej czynności zastosowania,

jak np. taniec [...]”<sup>33</sup>.

<sup>28</sup> Cf. *Assertiones*... 1577, cap. X. Także Diog. Laert., VII.1.47-48, 83, 87-88; Arist., *Eth. nic.*, 94 b 1, 1141 b 30 nn; Thomas Aquinas, *S. Th.*, 2.2. q. 47, 1-7. Por. też S. Świeżawski, *op. cit.*, s. 20-21.

<sup>29</sup> Cf. *Assertiones*... 1577, cap. II.

<sup>30</sup> Ibid., cap. V. Przywołany tu zostaje Kwintylian, por. Quint., 2.18.1-2.

<sup>31</sup> Cf. Aristote, *Rhetorique*. Wstęp i tł. M. Dufour. T. 1-2, Paris 1932, 1933, t. 1, s. 29-30 nn; przywołuje też następujące miejsca z *Etyki Nikomachejskiej*, por. Arist., *Eth. Nic.*, V.15.1138 a 35, VI.51140 b 20. Por. też W. Tatarkiewicz, *Historia estetyki. T.1. Estetyka starożytna*. Wrocław 1962, s. 167 nn. Na temat sztuki i jej rozumienia por. też T. Michałowska, *Sztuka*. W: *Słownik literatury staropolskiej*, *op. cit.*, s. 820-826; nieco inaczej i precyzyjniej F.-H. Robling, *Ars*. W: *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, *op. cit.*, kol. 1009-1030.

<sup>32</sup> Ibid., cap. VI. Por. Quint., I.9-10 nn; Arist., *Eth. Nic.*, 94 b 1; także Arist., *Metaph.* 1050 a (oraz 1032 b). Samo pojęcie *ars actionis* jako określenie retoryki odnotowujemy już w 15. wieku, por. S. Świeżawski, *op. cit.*, t. 2, s. 63.

<sup>33</sup> Cf. Quint., 2.18.1 (tł. M. Brozek). Rzymski teoretyk dodaje tu jednak, że retoryka zawiera w sobie wiele z innych sztuk (ibid., 2.18.2-3); ten fragment nie jest jednak w pełni przez Wierusa wykorzystany. Por. W. Tatarkiewicz, *op. cit.*, s. 361 (wyczerpuje się w nim [działaniu – dop. JZL], nic po sobie nie zostawiając).

Przez dzieło rozumie zapewne **przedmiot fizyczny** i np. tekst mowy albo i dzieło literackie (np. w postaci książki), w jego rozumieniu dziełem by nie było, jak np. krzesło, stół, itp. Takie bowiem dzieło realizuje się – powiemy dziś – w procesie odbioru (Kwintylianowska *czynność zastosowania!*). Poza tym dzieło istnieje w sposób dość specyficzny (w zasadzie – jako możliwość).

Czym zatem jest **sztuka**?

Autor przytacza opinię bizantyjskiego komentatora Arystotelesa, Eustratiota:

Sztuka jest zgodnym szeregiem zaleceń, które się spełnia dla jakiegoś użytecznego celu w życiu.

[bądź nieco inaczej:]

Sztuka jest spójną wiedzą składającą się z wielu umiejętności służących do [osiągnięcia] jakiegoś użytecznego celu życia<sup>34</sup>.

Autor nasz dodaje jednak dalej bardzo znamieny komentarz:

[...] do stworzenia każdej sztuki potrzebne są cztery [elementy]. Po pierwsze, by było wiele wskazówek, po drugie, by były ze sobą zgodne [spójne], to znaczy w pewien metodyczny sposób i niejako w naturalnym związku połączone, po trzecie, by były prawdziwe, dobrze znane i do końca wypróbowane, wreszcie zaś by służyły do jakiegoś celu użytecznego życiu ludzkiemu<sup>35</sup>.

Przedstawione poglądy mogą mieć jeszcze jedno źródło, a mianowicie poglądy św. Tomasza z Akwinu, bowiem:

Sztuka urzeczywistnia jakiś cel częściowy [cel ostateczny urzeczywistnia m.in. roztropność – dop. JZL], a więc zdeterminowany w materiale określonym z góry. Jest to coś, czym człowiek wypełnia życie czynne, czym zarabia na życie tu na ziemi. Sztuka i ideał moralny są czymś odrębnym [...]<sup>36</sup>.

<sup>34</sup> Cf. *Assertiones...* 1577, cap. IV. Także: Eustratius, *Commentaria in libros decem Aristotelis De moribus ad Nicomachum*. Venetia 1536, k.1v, 2r-2v, 79v; J.B. Felicianus (transl.), *Veterum scholiastum Graecorum Eustratii, Aspasii, Michaelis Ephesii... commentationes...* in *Aristotelis opus Ethicum ad Nicomachum*. Helmestadii 1662, s. 6-7, 360 nn; *Commentaria in Aristotelem Graeca. Vol. XX. Eustratii et Michaelis et Anonyma in Ethica Nicomachea*. Ed. G. Helbut. Berolini 1892, s. 322. 12 nn; Arist., *Eth. Nic.*, I.1.40 a 10-15, 20, 1094 nn. Por. także W. Tatarkiewicz, *Historia estetyki*. T. 1-3. Wrocław 1962-1967, t. 1, s. 187, t. 2, s. 264 nn, 285 nn.

<sup>35</sup> Cf. *Assertiones...* 1577, cap. IV. Por. też. W. Tatarkiewicz, *Historia estetyki*. T.3. *Estetyka nowożytna*. Wrocław 1967, s. 89 (autor powiada jednoznacznie w odniesieniu do renesansowej teorii sztuki, że „obowiązywały w niej zasady, reguły i przepisy”).

<sup>36</sup> Cf. Komentarz S. Belcha w: Św. Tomasz z Akwinu, *Suma Teologiczna*. T. 17: *Roztropność*. Przekł., kom. S. Belch. Londyn 1964, s. 143 nn. Por. też Thomas Aquinas, *S. Th.*, 2-2, q. 47, 1-4.

Sam Święty Tomasz z Akwinu powiada tak:

[...] ze sztuką ma się łączyć cnota, ponieważ sztuka nie jest równocześnie prawością dążeń [woli]<sup>37</sup>.

Wyjaśnia to, że retoryka nie może być z definicji cnotą. Ale jako pewien rodzaj, a może przejaw roztropności – musi, jako pewien rodzaj sztuki, powstawać dzięki przepisom. Nie dziw więc, że odwołując się do tradycji zarówno Arystotelesa, jak i jego komentatorów oraz zapewne i Św. Tomasza z Akwinu, jezuicki teoretyk przyjmował, że sztuka opiera się na jasno określonych regułach, oraz – co więcej – posiada wręcz pragmatyczny cel. Sztuka bowiem jest wiedzą czy raczej znajomością dotyczącą każdego przedstawienia rzeczy nowej w sposób: 1) metodyczny, 2) rozważny. Jej celem (raczej: jednym z celów) jest osiągnięcie skutku. Stąd zapewne w *Assertiones* z 1582 retoryka jest już określana jako **doctrina dicendi**<sup>38</sup>.

3. Dla nas jednak najciekawsza jest część XII *Assertiones* z 1577 roku. W części wstępnej bowiem jest ostrą polemiką z poglądami głównie Piotra Ramusa, któremu (bez przywołania osoby, ale podając łatwo czytelną aluzję) zarzuca:

[...] pochopne porzucenie poglądów głoszonych przez dawnych mistrzów [...] <sup>39</sup>.

W ten sposób rzucone zostaje także światło na kwestie **rozumienia sztuki**. Dla autora analizowanego tekstu jest oczywistym, że wobec dawnych wzorów winniśmy zająć postawę określaną terminem *imitatio*; jest to jednak szesnastowieczne rozumienie tego pojęcia i to dość specyficzne. *Imitatio* musi być zgodne z tradycją i przyjętymi wzorami; możliwość modyfikacji wzorców nie wchodzi w rachubę<sup>40</sup>. Sztuka – ale pojmowana wyłącznie praktycznie (rodzaj praktycznej sztuki! – zgodnie z Kwintylianską definicją) – ma pobudzać do działania, a nie dawać wiedzę lub wywoływać efekt – czy raczej pozostawić wytwór. Mówimy o założeniach ogólnych dotyczących retoryki, a nie o zadaniach, jakie ma realizować np. mówca w jakimś konkretnym utworze. Chodzi bowiem o dwa różne rozumienia pojęcia *cel*: 1) cel ogólny nauki bądź sztuki, 2) szczegółowy cel, np. mowy, kazania itp.

<sup>37</sup> Thomas Aquinas, *S. Th.*, 2-2, q. 47, a. 4 ad 2.

<sup>38</sup> Cf. *Assertiones*... 1582, k. Alv, p. II; dodajmy, że już w *Assertiones* z 1580, k. B4r, p. I, retoryka i oratorstwo zostają utożsamione.

<sup>39</sup> Cf. *Assertiones*... 1577, cap. XII; por. także P. Ramus, *Scholae in liberales artes*. Basileae 1569, kol. 235-280 nn.

<sup>40</sup> Cf. B. Otwinowska, *Imitacja*. W: *Słownik literatury staropolskiej*, op. cit., s. 297-301 (autorka wprowadza termin: *monomitacja*; jednak, polemizując z tym poglądem, powiem, że chodzi nie tyle o cyceronianizm, co raczej o bezwzględne podporządkowanie tradycji określonej np. w *Ratio studiorum* czy w pracach A. Possevino).

Można powiedzieć zatem, że niezależnie od naszych dzisiejszych poglądów na niektóre z omówionych problemów, musimy się zgodzić, że poglądy zaprezentowane w *Assertiones rhetoricae* z 1577 są niezwykle interesujące. Znamienne jest także i to, że poglądy te nie zostały rozwinięte przez innych teoretyków retoryki. Wiązało się to z ich niekonwencjonalnością, mimo podporządkowania bardzo klasycznej metodologii. Podobnie jak poglądy Benedykta Herbesta nie znalazły kontynuatorów, tak i zaproponowana przez Jana Wierusa koncepcja dotycząca usytuowania retoryki w systemie nauk nie stała się inspiracją dla rozważań o charakterze metodologicznym. Np. propozycje zarówno Bartłomieja Keckermanna, jak i Johanna Gerharda Vossiusa, acz zbliżone (wynika to m.in. z przywołania Arystotelesa jako podstawowego autorytetu), poszły jednak w innym kierunku<sup>41</sup>. Dokonywany był przez badaczy **opis teorii retoryki** jako pewnej techniki (bardziej *facultas* niż *ars*). Natomiast w *Assertiones* z 1577 roku nacisk został położony na **opis różnic pomiędzy teorią retoryki a jej zastosowaniami**, czyli różnic pomiędzy *ars* a *facultas*. Autor omawiając *materię* (=przedmiot) retoryki wskazuje, że jest ona:

[1] ustalona i konkretna jako zbiór określonych reguł dotyczących zarówno *badania rzeczy*, jak i *badania słów* (retoryka rozumiana jako teoria, czyli **ars**),

[2] nieustalona i dotyczy dowolnego przedmiotu (=problemu) oraz dowolnego typu tekstu (mamy do czynienia z zastosowaniami retoryki, czyli dziedziną **facultas**)<sup>42</sup>.

Ten sposób mówienia o retoryce był dość rzadki i odbiegał od przyjętych wzorów. Nic więc dziwnego, że nie był kontynuowany. Dodajmy, że wykład samej teorii retoryki jest już dość konwencjonalny i oparty głównie na Cyцерonie oraz Kwintylianie<sup>43</sup>.

Warto jednak podkreślić, że z wcześniejszych uwag na temat *Assertiones* wpływa bardzo istotna uwaga praktyczna. Oto skoro retoryka jest, w pewnym tylko zakresie, ale jednak *samodzielną* dziedziną wiedzy (czyli sztuki), to jej praktyczne użycie (*facultas*) nie może być sprowadzone do opanowania tylko pewnej techniki. Orator, a więc ktoś kto opanował zasady retoryki, musi znać CAŁĄ teorię, a nie tylko instrukcje w zakresie techniki przemawiania. Zatem – i jest to wniosek ważny

<sup>41</sup> Cf. B. Keckermann, *Systema rhetoricae*. Hanoviae 1606; J. G. Vossius, *Rhetorices contractae*... Leiden 1627. Por. także J. Z. Lichański, *Retoryka od średniowiecza do baroku. Teoria i praktyka*. Warszawa 1992, s. 126-127 nn; T. M. Conley, *Rhetoric in the European Tradition*. Chicago, London 1994, s. 157-162.

<sup>42</sup> Cf. *Assertiones*... 1577, cap. XV. Por. też Dion. Halic., *De vi Demosth.*, 51; R. Volkmann, *Wprowadzenie do retoryki*, op. cit., s. 121.

<sup>43</sup> Cf. *Assertiones*... 1577, cap. XIII-XV, także przyp. 36.

dla metodyki nauczania – poznać trzeba nie tylko samą technikę, ale także dostrzec τέχνη ῥητορικὴ w szerszym kontekście innych nauk. Dopiero z takiej perspektywy obserwowana i nauczana retoryka, właśnie jako **facultas**, przyniesie właściwe owoce.

### Konsekwencje teoretyczne

Konsekwencje, jakie płyną z analizy zaprezentowanych poglądów jezuickiego teoretyka retoryki, są poważne. Po pierwsze – retoryka (mimo zastrzeżeń) – zostaje umieszczona w systemie nauk. Określana jest jako dziedzina praktyczna, ale zarazem nie odmawia się jej znamion pewnego typu wiedzy. Po drugie – odrzucone zostają próby „modernizowania” klasycznej teorii, a szczególnie – w mniemaniu autora – zostaje sfalsyfikowana teoria Ramusa. Zdaniem Wierusa wiąże się to z przyjęciem przez teoretyka francuskiego błędnych założeń. Dotyczą one bowiem (odrzućanego przez Ramusa) istnienia czegoś takiego, jak specyficzna materia retoryczna (przedmiot i podmiot *inventio*) oraz, co z tego wynika, umiejętność porządkowania tejże materii (przedmiot *dispositio*). Autor zwraca bowiem uwagę, że retoryka posiada swoje narzędzia dla swego rzemiosła<sup>44</sup>. Nie musi ona zatem korzystać z cudzych narzędzi, co więcej – jej narzędzia są specyficzne tylko dla niej samej (podobnie jak np. narzędzia dialektyki czy logiki są specyficzne tylko dla tych nauk i dla innych mogą być wręcz nieprzydatne). Po trzecie – zastosowanie retoryki dostrzega autor dość wąsko, odnosi je bowiem do zarządzania Rzeczpospolitą<sup>45</sup>. Wiąże się to z tradycją poglądów Kwintyliana, który w *Institutio oratoria* określił zadania retoryki jako wszechstronne przygotowanie dobrego obywatela.

Należy wreszcie wspomnieć, że sama retoryka nie jest cnotą, dlatego wskazaniom moralności i etyki winien być wierny – mówca<sup>46</sup>. Ta sugestia jest jednak bardziej domysłem, niż jasno postawioną tezę; nie ma jej zresztą także i w *Assertiones* z 1582 roku.

<sup>44</sup> Cf. *Assertiones*... 1577, cap. XII.

<sup>45</sup> Ibid., cap. VI. Por. Arist., *Eth. Nic.*, 94 b 1. Także *Assertiones*... 1577, cap. XIII. Jednakże w cap. XV dopuszcza rozszerzenie zakresu zastosowań retoryki [zasady Retoryki można przenieść... do omówienia dowolnej sprawy].

<sup>46</sup> Cf. *Assertiones*... 1577, cap. XIII-XV. Autor nie wspomina jednak o Kwintylianowskim, a raczej Katonowym wymogu: *orator - vir bonus dicendi peritus*. Podkreślany jest drugi człon (*dicendi peritus*), a o pierwszym (*vir bonus*) nie mamy jednak informacji. Przywołane zostają w tych częściach następujące miejsca z klasycznych traktatów: Cic., *De orat.*, I.1-265 (skrót!), także I.142, 187, II.79; Cic., *De inv.*, I.5.7; Quint., II.21.4-23, III.3.1-3.

## Zakończenie

Ta drobna praca dobrze pozwala określić, jak i kiedy w nowożytnej historii retoryki zaczął następować istotny punkt zwrotny. Możemy bowiem dostrzec w 2. połowie 16. wieku dwa pozornie sprzeczne zjawiska. Oto następuje – z jednej strony – utrwalenie i obrona doktryny klasycznej (związek z Arystotelesem – co jest nie tylko godne podkreślenia, ale i szerszej analizy), z drugiej jednak – usamodzielnianie się i rozwój pewnych fragmentów doktryny retorycznej (praktyczne „zwycięstwo” w dydaktyce i rozważaniach teoretycznych reformy P. Ramusa, a także – zepchnięcie retoryki wyłącznie do teorii oratorstwa – spowodowały wydzielenie nie tylko *inventio* i *dispositio* i ich „przejście” do logiki bądź dialektyki, ale zapoczątkowany został proces usamodzielniania stylistyki!). Mimo interesujących sądów całość poglądów Jana Wierusa na retorykę razi z jednej strony – pragmatyką, z drugiej – całkowitym odrzucaniem z retoryki elementów estetycznych, służących, jak w poezji, tylko efektowi.

Dodajmy jednak, że *Assertiones* z 1577 roku wykraczają poza ramy nakreślone dla retoryki zarówno w kompendium C. Soareza, jak i w *Ratio studiorum* z 1599 roku oraz w pracach A. Possevino. Zwięzłość ujęcia przez autora poszczególnych kwestii utrudnia pełniejsze ich przedstawienie oraz polemikę z nimi. Mimo to omawiana praca jest ważnym świadectwem prób – jakże rzadkich – metodologicznej refleksji nad statusem retoryki jako samodzielnej dyscypliny naukowej, a zarazem – pewnej umiejętności praktycznej. Kwestia ta wiązała się także z metodyką nauczania. Te zagadnienia nie dotyczą już jednak analizowanego tekstu<sup>47</sup>.

---

<sup>47</sup> Uwaga w związku z wypowiedzią prof. Jacka J. Jadackiego na temat poruszonych w tym tekście zagadnień:

Nie mogę zgodzić się z uwagą, że rozważania m.in. jezuickich autorów publikacji z dziedziny retoryki są „naiwne” bądź „quasi-metodologiczne”. Ich przedmiotem jest, jak w wypadku omawianego tekstu, bardzo istotna kwestia; usytuowania retoryki w systemie nauk. Należy pamiętać, że obowiązująca ówczesnie metodologia nauk, stanowiąca rozwinięcie metodologii Arystotelesa, była szczególnie w 2. połowie 16. wieku – atakowana (m.in. przez Piotra Ramusa; sam problem dyskusji z Arystotelesem jest zresztą starszy i sięga początków humanizmu). Nie wprowadzono jednak na jej miejsce nowej. Stąd rozważania filozofów jezuickich są obroną poglądów tradycyjnych i odrzuceniem prób modyfikacji obowiązującej metodologii. Jedyne zarzut, jaki można im postawić, to ten, że są oni zbyt konserwatywni w przywiązaniu do tradycji arystotelizmu. W tej postawie można zresztą dostrzegać jedną z przyczyn upadku szkół jezuickich, poczynając od połowy 17. wieku. Pomawianie ich jednak o „naiwność” jest nieporozumieniem; można im zarzucić jedynie zbyt rygorystyczne trzymanie się wskazań *Ratio studiorum*. Należy także pamiętać, że definitywne odrzucenie sztywnej tradycji klasycznej nastąpi w wyniku słynnej *Querelle des Anciens et des Modernes*, a więc na przełomie 17. i 18. wieku.

**Jakub Z. LICHÁŇSKI**

**RHETORIC AND PHILOSOPHY IN JESUITS' TEACHING  
ASSERTIONES RHETORICAE, POZNAŃ 1557**

The subject of the paper is a description of the Jesuits' Concept of Rhetoric and relations between Rhetoric and Philosophy in Jesuits' Teaching. This concept and these relations were presented by Johannes Wierus (= Viger, Jr) in *Assertiones Rhetoricae* (Poznań, 1557).

J. Wierus was a Professor of Rhetoric and most probably of Moral Philosophy in Collegio Posnaniensi S.I. His work *Assertiones* was an explanation of the general meaning of Rhetoric, its application, and its place in the system of sciences.

The most interesting problem in *Assertiones* is the question about the classical tradition of this text. This tradition is more complicated than e.g. in Soarez's *Rhetorica*. Generally speaking, it is not only Aristotle's, Cicero's and Quintilians' traditions; in *Assertiones* we find influences of *Ethica Nicomachea* by Aristotle, *Phaedros* by Plato, Εἰσαγωγὴ διαλεκτικὴ by Galen, and *Commentaria in libros decem Arist. De moribus ad Nicomachum* by Eustratios. Yet the essential question of *Assertiones* is the following: what is the place of rhetoric in the system of sciences (from the point of view of Aristotle's methodology!).

The author of *Assertiones* claims that rhetoric is **ars** and **facultas**, and that it is only an instrument of philosophy. The problem lies in the author's interchangeable use of Greek and Latin terms to refer to rhetoric (and philosophy) – as art it is *téchne praktiké* but *facultas* is referred to as *ars actionis* because *rhetorica est instrumentum actionis ad persuadendum*. What is very interesting are the comments on the theory of argumentation. The author of *Assertiones* suggests that proofs in rhetorical argumentation be *stochasticos* (Galen's term) and *pithanon*.

The author of *Assertiones* ignores Ramus' concept of rhetoric and suggests an individual point of view in the following way:

- on the one hand – it is concrete and definite as a set of specific rules of examination of words and examination of things (*rhetorica* = *ars*),
- on the other hand – it is imprecise and indefinite, and it refers to unrestricted subjects and unrestricted kinds of texts (*rhetorica* = *facultas*).

The author realizes that rhetoric is both a theory and praxis, and it is *ex definitione*!

A marginal problem in *Assertiones* is a question about the connection between rhetoric and ethics. But this problem is a very simple one for the author. He cites Thomas Aquinas and says that rhetoric is not a virtue because the goal of rhetoric is not to make people better. For the author of *Assertiones*, rhetoric is not only a technique of speaking but a special kind of theory of text construction. In *Assertiones* the influence of Benedikt Herbest's ideas about the theory of the period versus the texts are to be found. Still, this constitutes another problem.

Wierus' *Assertiones* was an example of a very specific adaptation of the classical tradition in Jesuits' scholarship in the 16<sup>th</sup> century Poland or Europe.